

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

УДК 321.01

І. Б. КІЯНКА

ІДЕЇ НАРОДНИЦТВА ТА ПОПУЛІЗМУ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ: ОСНОВНІ СПОДІВАННЯ І РЕАЛІЇ САМОДЕРЖАВНОЇ ІМПЕРІЇ: ПРИКЛАД КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА

Розглядається проблематика народництва та популізму в українській політиці в контексті самодержавної російської імперії (середина XIX століття). Важливу місію того часу відіграло Кирило-Мефодіївське товариство, яке започаткувало новий виток історії розвитку народницьких ідей та політико-управлінського устрою.

***Ключові слова:** народництво, популізм, політична система, політичний режим, демократія.*

Киянка И. Б. Идеи народничества и популизма в украинской политике: основные стремления и реалии самодержавной империи: пример Кирилло-Мефодиевского общества

В статье рассматриваются проблемы популизма и популизма в украинской политике в контексте русской самодержавной империи (середина XIX века). Важную миссия играло Кирилло-Мефодиевское общество.

© КІЯНКА Ірина Богданівна — кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук і філософії Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Ключевые слова: народництво, популізм, політична система, політичний режим, демократія.

Kiyanka Iryna. The ideas of populism and populism in Ukrainian politics: the basic aspirations and realities of autocratic empire: example Cyril and Methodius

In the article the problems of populism and populism in Ukrainian politics in the context of the autocratic Russian empire (mid XIX century). An important mission of the time played Cyril and Methodius, which launched a new round of populist history of ideas and political and administrative system.

Key words: populism, political system, democracy.

Ціла низка науковців займалися аналізом ідей та завдань народників, серед них варто відзначити й сучасних авторів: О. Середя займався вивченням галицького народництва в 1860–1870-х рр., М. Мудрий — полонофільською орієнтацією, політичним аспектом україно-польських відносин у краї, взаємовідносинами між народовцями і русофілами. Б. Якимішин — народовським рухом Галичини 70–80-х років, інституалізацією політичної діяльності народовців. І. Райківський — ідеями української національної єдності в громадському житті Галичини.

Більшість істориків приходять до висновку, що основними рисами народовства галичан були: зацікавленність Великою Україною, поглибленням історичної свідомості, вивченням живої народної мови, фольклору, історії галицьких русинів, література¹.

На початку XIX ст., коли набула широкої популярності гердерівська філософія народності, літературне «українофільство» почало переростати в ідеологічне «народництво». Оскільки «дух народу» за Й.-Г. Гердером, слід шукати передусім у фольклорі, швидко набули популярності дилетантські етнографічні дослідження. Один з перших українських фольклористів, князь М. Цертелев вірив, що зібрані ним українські народні пісні «покажуть усім геній і дух, народу, звичаї давніх часів і, нарешті, ту чисто моральну якість, якою малоросіяни завжди славилися і яку вони зберігають навіть тепер як спадщину від предків, рятуючи її від захланних сусідніх народів².

Національне пробудження супроводжувалося підвищенням інтересом до власних історичних витоків, героїчної минувшини, фольклору. Процес самопізнання почався й на українських теренах. Слід взяти й до уваги творчість непересічного українця М. Максимовича, який

не лише збирав і публікував народні пісні, але й витворив власну теорію щодо ролі й значення українського фольклору, зокрема і селянської традиційної культури взагалі, таку собі філософію народності.

Наступним етапом народницької ідеології можна вважати працю «Книга буття українського народу». У цьому тексті знаходимо усі структурні елементи ранньо-народницької ідеології — культ «християнської свободи», ворожість до традиційної держави.

Особлива активізація національного рух в Україні була пов'язана з діяльністю Кирило-Мефодіївського братства (1846–1847 рр.). Його провідні діячі Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров — відіграли вирішальну роль у формуванні ідеології модерного українського націоналізму.

Не дивно, що слов'янська ідея відіграла надзвичайно важливу роль у духовних процесах української інтелігенції XIX століття, її сприйняття та осмислення³.

Постать Миколи Івановича Костомарова (1817–1885 рр.) вважалась знаковою у середині XIX століття. Він своїми працями здійснив абсолютно новий і корисний крок у дослідженні історії слов'ян.

Навчаючись в Харківському університеті на історико-філологічному факультеті зацікавився і наїть поринув у світ слов'янства. Після закінчення служив юнкером драгунського полку, а невдовзі пішов у відставку. Повернувшись у Харківський університет під впливом ад'юнкт-професора І. Срезневського навколо якого і формувалось інтелектуальне коло. М. Костомаров повністю віддався дослідженню слов'янства. Швидким темпом оволодів польською і чеською мовами. Захистивши кандидатську дисертацію у 30 років, записався до Московського університету. Відвідувавши курси славістики М. Каченівського і курс російської історії проф. М. Погодіна, що дало змогу сформуванню концепцію національно-визвольного руху.

Звідсти вийшла інша концепція «народної історії». І тому в центрі його історіософських поглядів — головне місце і спрямування історичного процесу визначав народ.

М. Костомаров заснував школу, яка в основу історичних явищ ставила психологію народу, в підвалини вивчення цих явищ було народне життя та його історична доля.

М. Костомаров — один із фундаторів та та ідеологів Кирило-Мефодіївського братства. Його політико-ідеологічна доктрина

розвивалася в дусі романтизму та в напрямку пошуку наскрізної ідеї, котра поєднає минуле, сучасне та майбутнє українського народу в історичне ціле. Відтак М. Костомаров прагнув з'ясувати сутність буття й менталітету українського народу, як реальну першооснову історичного розвитку вчений розглядав дух народу⁴.

На думку М. Костомарова, ефективним і надійним з точки зору реалізація людських цінностей може бути лише республіканський політичний устрій, де реалізується виборча, змінна та підзвітна народові виконавча влада.

За його думкою, держава має бути змішаного типу — федерація і конфедерація. Подібні ж погляди обстоювали й інші члени товариства⁵.

М. Костомаров був першим науковцем, який підготував початкові аналітичні праці для української політичної думки. Критерієм історичної оцінки для нього були християнська релігія, слов'янофільство, народництво та месіанський націоналізм. На його думку український народ, на відміну від російського народу, зберіг давньослов'янський демократичний устрій. Залишені елітою українці зреклися свого народного характеру та ідеалів. Збереження народного характеру М. Костомаров пов'язував із літературою. Джерелом формування народного характеру М. Костомаров вважав усну народну творчість⁶.

Історія народу, за М. Костомаровим має спрямовуватись до пізнання «народного духу», який є першоосною історичного розвитку. Вплив на історичне буття мали міфологічні уявлення (черпання енергії від вогню, який був улюблений серед слов'ян.) Загалом ідеологічна позиція М. Костомарова, значною мірою, була сформована на основі ідей Й.-Г. Гердера стосовно історії людства як процесу розвитку духу й розкриття його внутрішніх чинників. А також значний вплив мали західноєвропейські ідеї.

З одного боку, членів товариства захоплювала проблема «національного духу», а з другого — не менше їх цікавила й таємниця людської душі. Коли народ є позасмислова духовна єдність, то і душа людини є її «внутрішня людина», її «глибоке серце»⁷.

М. П. Бойко зазначив у своїй статті «Духовні джерела становлення українського народу в ідеях членів Кирило-Мефодіївського товариства», що М. Костомаров правильно зазначив, що народ, який

обмежений у знаннях своєї історії, не виступає суб'єктом політичної історії, в нього відсутнє розуміння свого місця, а офіційна наука в Російській державі апелювала до вивчення історії держави і царя. Можливо, побут, мислення, свідомість «мужика-робітника» не є цікавими для дослідників, котрі історію поставили на службу державі, тому існувало перевернуте, неправильне розуміння ролі народу в історичних подіях, ніби народ є матеріальною основою рішень волі царів.

М. Костомаров зумів по науковому підійти до проблеми народного духу, в його взаємозв'язку з національністю. Він вбачав у народі, в масах, в його «внутрішній історії» ту духовну силу, котра спроможна рухати поступ. Це відповідало політичному ідеалові слов'янського федералізму. Кирило-Мефодіївське товариство вважало: «кожна народність зберігала свої особливості при загальній особистій і суспільній свободі.»

Захоплюючись ідеєю нації, естетикою, християнством, члени товариства вірили, що зможуть утворити новий лад на Україні — та, мабуть, і в цілому світі, що добро України «можливе тільки при виконанні заповіту нашого божественного Спасителя», тому треба «прагнути до здійснення Божої правди, до панування свободи, братерської любові та народного добробуту...». Усі слов'янські народи повинні з'єднатись в одну родину. Цілу історію людства з цього погляду накреслив М. Костомаров у «Книзі буття українського народу»⁸.

Народ і його доля стають у центрі усіх помислів української інтелегенції. І тому засадничою ідеєю в «Книзі буття українського народу» була ідея про те, що кожен народ має свою місію в історії. Реалізуючи певні функції «світового духу». При цьому, особливість українського тлумачення історії світового духу полягала в постулюванні особливої української місії в світі, яка випливає з традиційного українського волелюбства.

Основна думка «Книги буття українського народу» полягає в тому, що Україна стане незалежною республікою у Союзі таких же слов'янських республік. Однак після свого визволення та здобуття незалежності, слов'янські народи такого Союзу не бажали. Проте Російська імперія знищила у 1848–1849 рр., таку ідею. А ще однією з основоположних в «Книзі буття українського народу» є ідея про «посланицьку» місію українського народу. Тобто поряд із намаганням реформувати людство, появилася ідея історичного покликання народу⁹.

Представники Кирило-Мефодіївського товариства прагнули досягнути національної згоди на ґрунті розвитку освіти та науки, забезпечити високу духовність і поставити все це на службу здобуття державності. Концепція слов'янської федерації М. Костомарова, приникнута духом демократизму, відкривала в панславізмі принцип гуманних міжнародних відносин, без всіляких ознак підкорення чи домінування між об'єднаними слов'янськими республіками.

Кирило-Мефодіївське товариство об'єднало низку цікавих і яскравих особистостей (Т. Шевченко, П. Куліш), які своїм характером і життєвими принципами творили історію української життя.

Однак пізніше один із колишніх «членів» П. Куліш цілком відмовився від давнього свого «козакофільства» й егалітаризму, що, втім не означало повної відмови від популістських ідеологем у його новій концепції «культурництва», а також у «хутірному» життєвому ідеалі. І тому вплив П. Куліша помітний у двох популістичних за своєю суттю концепціях, сформованих у другій половині ХІХ століття, що умовно називатимемо «культурним есенціалізмом» та «соціальним есенціалізмом»¹⁰.

Перша концепція передбачає, що базовими рамками української національної ідентичності мусять бути сакралізована українська (народна) мова та сакралізована етнічно-українська фольклорна спадщина.

Подібним чином «соціальний есенціалізм» передбачає, що лише ті, хто належить до народу (не можуть належати до жодних еліт, окрім хіба що літературної), можуть вважатися справжніми українцями.

Ідеологія Т. Шевченка ґрунтувалась на національному протесті поневоленого народу, що прагнув до відплати за національну гідність. Саме тоді Т. Шевченко формує ідею українського націоналізму, героїчного минулого українського народу, плекання державницької традиції, гратування національного характеру, глибинний пафос національної самобутності, піднесення та ідеалізація всього величного в нашій історії, — ось ті вартості й заповіді, котрі він дав нам і на яких повинна виховуватись нова українська людина.

Виходячи з цього М. Костомаров стверджував про самостійність українського народу, неповторність його рис, що визначають його характер, мову. А також вплив національної самосвідомості на український народ.

М. Костомаров акцентував увагу, що державний центрим в Росії, під керівництвом царя, має позитивні наслідки в об'єднанні різноманітних думок навколо державної ідеї, розуміння, що народи прагнуть до об'єднання задля того, щоб уникнути війни між ними, тому керівна роль Росії в цілому позитивною. Але таке мирне утримання народів було небезпекою стихійних, революційних протестів, що показувало зростання політичної свідомості народів, бажання отримати свій особистий шлях розвитку в межах імперії.

Важливу місію на той час відіграла церква, яка володіла величезними земельними запасами, і тому змушена була допомагати ідеологічними порадами і бути опорою для Російської імперії. Церква стала на той час частиною державної системи і будь-які новаторські і реформаторські ідеї в ній не допускалися, тому вона залишалася консервативною організацією.

Позиція членів Кирило-Мефодіївського товариства теж не була однозначною, і в цьому питанні виділялися дві тенденції: революційна та ліберальна. Так, Т. Шевченко вважав, що не можуть існувати демократичні свободи, коли існує реальний тиск на суспільство, коли самодержавство обмежує вільне поширення ідей, коли цензори контролюють кожне друковане слово; якщо існували деякі послаблення, то в бік загравання з народом в моменти зовнішньополітичних поразок царизму. Тоді уряд звертався до народної підтримки, з ідеями захисту Росії, віри, царя¹¹.

Розходженням серед членів було їх ставлення до просвітницької діяльності, якщо Т. Шевченко ратував за створення шкіл, де б навчалися рідній мові, культурі, історії, тому просвітницьку діяльність царизму він розглядав як поширення «огнища чужеземства» в Україні, як заміну колишньої політики колонізації на русифікацію українців. П. Куліш підтримував погляди Т. Шевченка і розумів пагубність впливу імперської політики на Україну. Самі українці теж брали участь в поширенні монархістських політичних ідей серед еліти, й намірах бачити місце України не як політичної держави з усіма правилами міжнародного права, а територіальною частиною Росії.

Для українського суспільства протягом ХІХ століття пріоритет національної культури полягав у виборені права на рівень існування разом з російською культурою, був не тільки культурним питанням, але й політичним, це насамперед пов'язане з пробудженням

національної самосвідомості. Саме це вимагало легального функціонування мови як елементарного вияву політичного мислення широкої громади, бо усвідомлення свого положення без знання минулого, яке насамперед є «біографією» народу. Минувшину пізнає окрема частина високоосвіченої інтелігенції й прагне ознайомити з нею громаду, а вона є переважно неосвіченою, хоча розмовляє звичайною, побутовою мовою, а мова знань так і залишається справою самостійних науковців і письменників. М.Костомаров зазначив той факт, що поширення мови серед народу має важливе значення як джерело функціонування народної свідомості, але тут є інший аспект, з якого випливає, що мова може бути обмежено-політичною справою окремих ідеологів зробити собі «політичний капітал» в заграванні з народом, поширюючи серед нього устремління до знань й доводячи політичними методами, що збереження чистоти народної культури можливе, коли українці відмовляться від засвоєння іншої мови: російської, польської, німецької¹².

Ця консервативність культури мала позитивну рису, саме народ український менше усього піддавався культурно-мовному геноцидові, зберіг чистоту духу, любов до природи і людей, тому справа просвіти, або справа розвитку прогресу в Україні, була актуальним питанням. Вихід України з доби патріархальності уявлявся розвитком її в бік зростання політичної свідомості народних мас, існування в межах Російської імперії прирікало народ на безперспективність, бо, з боку уряду Росії, Україна залишалася провінцією, тому не було необхідності дбати про культуру і освіту українців.

У свідомості інтелігенції назрівала думка про поширення політичних ідей для створення громадянського суспільства, а для цього Україна повинна мати хоча б свою автономію, бо незалежний її розвиток не міг бути практичною справою в умовах історичних завоювань великих держав. Створення державності в Україні — це насамперед політичне питання, бо без політичної волі народу не досягти свободи, тут залишилися надії ліберально-демократичного напрямку Кирило-Мефодіївського товариства на те, що цар дасть волю Україні. Так, Т. Шевченко не розумів державу, як важливий політичний чинник досягнення свободи і демократичної реформи для народу, тим більше у нього не було ілюзій, що Україна, незважаючи на довгу боротьбу, усе ж досягне незалежності. Народ згідно вчень дано-

го товариства є сам ініціатором створення такої управлінської структури, яка б відповідала нахилам і психології народу, враховуючи етапи боротьби з свободою, а набутий досвід втілюється в майбутню державність¹³.

Т. Шевченко зміг виявити глибинне почуття українців до політичної праці заради створення вільного суспільства, де відносини народів в повному сенсі можна б було назвати братерськими. Створення умов політичної діяльності в Україні повинно вказати два протилежні фактори:

1. Ідейне підґрунтя тези, що самодержавство і феодално-кріпосні порядки є чужорідним елементом в національному русі, що заважають пробудженню політичної свідомості народу. Цей руйнівний фактор вказував, що тільки боротьба проти залежності від інших може супроводжувати політизацію суспільних настроїв й створення демократичних партій і фракцій;

2. З цього випливає, інший позитивний момент, що демократизація суспільства, створення організацій, партій неможливі без третього стану. Саме цим станом мало бути громадянське суспільство на основі міського населення, але самодержавство забороняло політично-громадську діяльність задля того, щоб гальмувати становлення капіталізму в Росії.

Кирило-Мефодіївське товариство можна було б вважати першою політичною організацією в Україні, котра поставила питання конкретної праці в справі пробудження дійової та ідейної активності громадян, бачачи в цьому разом, положення України.

Народовці обстоювали новочасну українську національну ідею, приналежність галицьких русинів до української нації з «високою» культурою, в основі якої було покладено «Шевченківську» національну парадигму.

Народна інтелігенція, переважно молодь, пропагувала твори наддніпрянських письменників, наближала галицькі мовні норми до загальноукраїнських, поширювала українську історичну свідомість. Зацікавленість галичан українським рухом із Наддніпрянщини пояснювався браком висококваліфікованих наукових сил і достатньо матеріальних ресурсів для успішного протистояння полякам.

Важливу роль у становленні народництва як руху, відіграв М. Драгоманов, який поділяв національно-культурні змагання представників

українського студентства, їхнє прагнення служити рідному народові. Згодом вчений зауважив, що поступ є не лише наслідок, але й джерело для політичного, соціального й культурного творення, а й тому його дослідження вимагає глибокого проникнення у весь комплекс внутрішніх причини історичних явищ і процесів. І тому слушно вважав, що важливими передумовами мудрості в політиці й діях є глибока філософська освіта, широта й глибина думки, чесні переконання і послідовне їх втілення у життя.

Здобуте під час студіювання історичних процесів переконання вченого, згодом афористично оформлене — чиста справа вимагає чесних і чистих рук. Згодом це стане чи не основним життєвим кредом Драгоманова, критерієм оцінок суспільної вартості політичних, соціальних акцій, людської поведінки, власних і чужих вчинків¹⁴.

Лише спільна робота в недільних школах, а головне — заходи щодо підготовки популярних книжок для народу рідною мовою, складання словників та здійснення перекладів світових літератур наблизили М. Драгоманова до Київської, Полтавської та Чернігівської «Громад».

Варто також взяти до уваги дії народників, які почали актулізувались у той час на Східній Україні. Адже сам термін «народники» з'явився вже на поч. 1860-х рр. серед рос. демократів, під яким розуміли демократично налаштованих, схильних до реформаторства людей, прихильників «народної справи», симпатиків народу. У 1860-х рр. ця назва не дістала поширення і почала здобувати популярність у рос. визвол. русі лише після масового 1874 рік й утвердилася за часів 1876–1879 рр.¹⁵

Народники були борцями за соціальне оновлення суспільства і своєю діяльністю розхитували абсолютистський режим, сприяли розвитку демократії, традицій, мали ідейних спадкоємців. Водночас загальноросійські народники відволікали частину української патріотичної інтелігенції від боротьби за українське, національно-культурне й державно-політичне відродження, не усвідомлювали необхідність пройти етап капіталістичної модернізації¹⁶.

Таким чином можна зробити висновки, що місія Кирило-Мефодіївського товариства та народників носила просвітницький характер, починаючи від культурного пробудження, соціальних програм і закінчуючи політичними реформами, які були на той час

актуальними, але деякі з них були популістськими і носили ілюзійний характер. Згодом — це дало початок потужному пробудженню українського національно-політичного руху кінця XIX і початок XX століття.

1. Головаха Є. Суспільство, що трансформується / Головаха Є. — К., 1997.
2. Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка / Грабович Г. — К., Основи, 1997. — 604 с. 3. Грінченко Б. Діалоги про українську національну справу / Б. Грінченко, М. Драгоманов. — К., Ін-т археографії НАНУ, 1994. 4. Грушевський М. На порозі нової України / Грушевський М. — Нью-Йорк, 1992. 5. Дзюба І. Використати історичний шанс / І. Дзюба // Культура й життя. — 1997. — 10 вересня. 6. Драгоманов М. Шевченко, українофілія й соціалізм / Драгоманов М. // Вибране. — К., Либідь, 1991. — 688 с. 7. Єфремов С. Коротка історія українського письменства / Є. Єфремов. — Стейт-Каледж, 1972. 8. Каминській А. Народники и общерусы (их историческая стоимость) / Каминській А. — Львов : Изд. «Слово», 1930. — 31 с. 9. Костомаров М. Книги битія українського народу / Костомаров М. // Вивід прав України. — Мюнхен : Сучасність, 1964. 10. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття / Кравченко Б. — К. : Основи, 1997. 11. Куліш П. Твори : у 2-х т. / Куліш П. — К., Дніпро, 1989. 12. Панченко В. Дух Полуботка. Чому Мосоковій-Росії не вдалося «приспати» Україну? / В. Панченко // Український тиждень. — 2015. — №33–34 (405–406). — С. 34–37. 13. Райківський І. Я. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора історичних наук / І. Райківський. — Львів, 2014. — 36 с. 14. Світленко С.І. Суспільний рух на Катеринославщині у 50–80-х роках XIX століття : монографія / Світленко С.І. — Дніпропетровськ, 2006. 15. Федченко П. М. Михайло Драгоманов: Життя і творчість / Федченко П. — К. : Дніпро, 1991. — 362 с. 16. Хламова В. В. М. І. Костомаров і слов'янська ідея / В.В. Хламова // Гілея. Науковий вісник. — 2012. — Вип. 56 (№1). — С. 613–615.

Kiyanka Iryna. The ideas of populism and populism in Ukrainian politics: the basic aspirations and realities of autocratic empire: example Cyril and Methodius

In the article the problems of populism and populism in Ukrainian politics in the context of the autocratic Russian empire (mid XIX century). An important mission of the time played Cyril and Methodius, which launched a new round of populist history of ideas and political and administrative system.

Cyril and Methodius could be considered the first political organization in Ukraine, which raised the question of labor in a particular case awakening actor and ideological activity of citizens, seeing in this together, the position of Ukraine.

Populists defended the new times Ukrainian national idea, belonging to the Galician Ukrainian Ruthenian nation of «high» culture, which is based was the «Shevchenko» national paradigm.

People intellectuals, mostly young people, promoted works Dnipro writers approached Galician language standards for nationwide, distributed in the national mentality. Especially interest was in Ukrainian Galician Ukrainian historical movement of the Dnieper was due to lack of qualified scientific strength and sufficient financial resources for a successful confrontation of Poles.

Ukrainian society during the XIX century priority in the national culture was cleared right to the level of existence together with Russian culture, was not only cultural issues, but also political, it signifies the awakening of national consciousness. This is required legal language functioning as a basic expression of political thought broader community awareness for their position without the knowledge of the past, which is primarily a «biography» of the people.

The past learns separate part educated intellectuals and seeks to inform her community, but she is mostly ignorant, but speaks ordinary, everyday language, and language knowledge and a matter of independent scientists and writers.

Populists were fighters for social renewal of society and its activities challenged absolutist regime, contributed to the development of democracy, traditions, had ideological heirs. However, the all populists divert part of Ukrainian patriotic intellectuals to fight for the Ukrainian national-cultural and public-political revival, not aware of the need to pass the stage of capitalist modernization

Thus one can conclude that the mission of Cyril and Methodius and the Populists was of educational character, from a cultural awakening, social programs political reforms that were current at the time, but some of them were non realistic and populist in nature. Later — it gave rise to a powerful awakening national Ukrainian political movement of the late XIX and early XX century.

Key words: populism, populism, political system, political system, democracy.